

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 5, Number 303 (2015), 260 – 264

PREACHING DEDICATION LYRICS

A. Tebegenova

tebegenov@mail.ru

Suleyman Demirel University

Keywords. Poetry, written literature, classics, realism, initiation.

Abstract. In the 19th century poem by traditional singers and works of writing realistic literature instructive song dedications are evaluated through the Prism and the views of world culture.

МҮНӘЖАТ ӨЛЕҢДЕР ҰЛАҒАТЫ

А.Тегегенова

Сүлейман Демирел атындағы университет

XIX ғасыр – қазақ поэзиясының бұрынғы-соңғы әдеби дәстүрлер жалғастығы жүйесіндегі жанрлар үлгілерінің жинақтала танылған кезеңі. Сөз арқауында айтылып келе жатқан әлем өркениеттерінен жеткен тарихи-поэтикалық ықпалдасулар арнасы кеңейсе, өрістей келе, ұлттық сөз өнеріндегі жанрлардың классикалық үрдістер аясындағы дамуы ақындардың тың мәнерлі жаңашыр сарындарымен жалғасты. Көрнекті әдебиеттанушы-ғалым Ө. Дербісәлин бұл ғасырдағы ұлттық поэзиядағы сапалық деңгейдің өрлеуі, өсу жолын бағалайды:

«XIX ғасыр – қазақ поэзиясының арғы-бергі тарихындағы биік белес. Поэзиялық осы бір ғасырлық даму жолында өмірмен қоян-қолтық араласып, кең қанат жайды, жаңа сапа өріне көтерілді. Поэзиялық дарыны мен талғамы әр алуан ақындар көп шығып, ақындық өнерді байыта және түрленде түсті. Өнер көзі қашан да халықта. Қазақ поэзиясының осы тұста айқын өрлеу жолына түсуі де қоғамдық өмірмен байланысты еді» [1, 3-б.].

XIX ғасырдағы қазақ поэзиясындағы жанрлар жүйесінде бұрынғы-соңғы көркемдік дәстүрлер сабақтастығы, жалғастығы әлем өркениетіне ортақ даму заңдылықтары аясында айқындалады. XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің даму сипатында діни-исламдық дүниетаным негіздері сақталды. Сонымен бірге, Ресей патшалығының отарлау саясатына қарсылық ойлары жинақталған зар замандық сыншыл ойлы өлеңдердің жырлануы да басым сипатымен танылды. Ақындардың шығармашылығында Шығыстың және Батыстың классикалық жанрларымен үндес өлеңдердің және дастандардың орын алғаны әдеби үдерістің тарихи-поэтикалық сипатындағы ұлттық және жалпыадамзаттық көркемдік таным бірлігін күшейте түсті.

XIX ғасырдағы қазақ поэзиясының шығармалары романтизм мен реализм көркемдік әдістері сарындарымен жырланды. Дулат Бабатайұлының, Махамбет Өтемісұлының, Шернияз Жарылғасұлының, Шортанбай Қанайұлының, Сүйінбай Аронұлының, Майлықожа Сұлтанқожаұлының, Мәделіқожа Жүсіпқожаұлының, Базар Оңдасұлының, Мұрат Мөңкеұлының, Әбубәкір Боранқұлұлының, Біржан Қожағұлұлының, Ақан Қорамсаұлының, Сара Тастанбекқызының, Әсет Найманбайұлының, Ыбырай (Ибраһим) Алтынсариннің, Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының, Шәкәрім Құдайбердіұлының, Ақылбай Абайұлының, Мағауия Абайұлының, Шәңгерей Бөкеевтің және т.б. ақындардың романтизм мен реализм көркемдік әдістері тұтастығымен жырланған шығармалары классикалық жанрлар жүйесінің тың сарынды, жаңа мәнерлі үлгілерімен көрінді.

Ағартушы ақын Ыбырай Алтынсариннің Жаратушының құдіретіне балалардың да, ересектердің де мүнәжат-ықыласпен бас ие оқуы, еңбек етуі туралы жырлауы бұл кезең әдебиетіндегі халықтық дүниетаным ұлылығын айғақтайды:

Бір Құдайға сиынып,
Кел, балалар, оқылық!
Оқығанды көңілге,
Ықыласпен тоқылық!

Істің болар қайыры,
Бастасаңыз Аллалап,
Оқымаған жүреді,
Қараңғыны қармалап [2, 8-б.].

Ағартушы ақынның адамзат ұрпақтарының Ұлы Жаратушы Аллаға мүнәжат-мадақ, алғыс сезімдерін дамыту, нығайту мақсатында өлеңдеріндегі тіршілік құбылыстарын, тұрмыс іс-әрекеттерін бейнелеуде Жаратушының аса ықпалдылығын үнемі сөз арқауына алады. Жер бетіндегі тіршілік құбылыстарының, қимыл-қозғалыстар жүйесінің тек ғана Ұлы Жаратушы құдіретімен жүзеге асатындығы мүнәжат сезімімен жырланған.

Адамзат ұрпақтарына ортақ көңіл-күй сезімдерін лирикалық-психологиялық болмысымен бейнелеген ақынның мүнәжаттық сарынды өлеңдері қазақ поэзиясының әлем өркениетіндегі осындай сарынды шығармалармен де үндестігін айғақтайды. Осы арада діни өлеңдердің тарихи поэтикалық-эстетикалық маңызы туралы «Русские духовные стихи» атты еңбек жазған зерттеуші Ф. Буслаевтың пікірі XIX–XX ғасырлардағы тектес өлеңдер табиғатына қатысты ойларымызды дәйектейді:

«Говоря собственно о народной поэзии, надобно иметь в виду и то, что не во всех своих отделах одинаково способна она была видоизменяться по местностям. Особую упругость и стойкость представляют в этом отношении духовные стихи, и потому именно, заимствуя и усвоив себе даже некоторые формы книжного языка, эти произведения народной фантазии служат того обобщающего средою, в которой сходятся местные интересы разных концов нашего отечества» [3, с. 300].

Демек, діни ұстанымдарға негізделі жырланған шығармалардағы ауызша халықтық ұстанымдар мен жазбаша әдеби дәстүр мәнері ұласуын байқаймыз. Әдеби үдерістегі сөз арқауында айтылып келе жатқан ақындар шығармашылығындағы мүнәжат өлеңдер аясында ауызша және жазбаша әдебиет ұштасуы, тоғысуы жағдайында да белсенді түрде жырланатынын айтамыз. Ағартушы ақын Ыбырай Алтынсариннің «Жаз» атты пейзаждық табиғат лирикасы сипатымен жазылған өлеңіндегі Ұлы Жаратушы Алланың бүкіл тіршілік қозғалысын жүйелеуші, реттеуші қызметін айқындай бейнелейтін тармақтар мүнәжат сарынындағы ой өрілімдерін анық байқатады. Мысалы:

... Ұшпақтың бір сәулесі жерге түсіп,
Үстірер жерден шөпті нұрдың буы.
Жақындар Құдайымның көкпен күні,
Тең болар жарлықпенен күн мен түні.
Аспаннан рақымменен күн төнгенде,
Қуанып қабырлайды жанның бәрі.
... Адамзат нұр әуесін судай жұтар,
Шөл тартқан айуандарша құмарланып,
... Сәуірдің әрбір күні дертке дәрмен
Құдайым «Дәрмен бол!» – деп етер пәрмен [2, 78-79-бб.].

Ақын жыл мезгілінің өзгерістермен, түлеумен құлпырған, қыбырлаған, жан мен тән рахатына кенелдірген бүкіл тіршілік иелерінің Ұлы Жаратушы құдіретін ұлықтаған шынайы көңіл-күй сезім өрнектерін де лирикалық-дидактикалық, романтикалық-реалистік тұтастық сипатымен бейнелеп жырлаған:

Адамзат сайран етер көңілі жай,
Секіріп ойын салар құлын мен тай.
Қой маңырап, сиыр мөңіреп шат болады,
Тасыды күркіресіп өзен мен сай.
Аяғын алпаң басып, түйе шығар,
Жаратқан мұнша таңсық жаббар Құдай!

... Құдайға шүкір айтар жас пен кәрі,
«Бердің – деп – жанға рахат мұндай дәрі!»
Жын, айуан, адамзат, құрт-құмырсқа,
Разылық бір Құдайға асар зары.
Қырда, орман, жер жүзінде бәй шешектер,
Шуылдап, шүкір етер мұның бәрі! [2, 79-80-бб.].

Майлықожа ақынның «Күдіретін көрсең құданың» өлеңі де Ұлы Жаратушының тіршілік дүниесіндегі саналуан заттарды, қасиеттерді әуелде өзі жаратып, фәни мен бақи дүниедегі әралуандықты, қарама-қайшылықтардың қақтығыстары мен үндестіктерін жасаған қызметін оқырмандарға тыңдаушыларға жеткізген. Ақынның өлеңінде адамзат ұрпақтарының әуелде еркектің денесінен бөлінетіні, әйелмен жұптасудан кейін ана құрсағында адам баласының пайда болатыны, дүниеге келетіні, фәниде қатарлас, бірге өмір сүретін адамдар кескін-келбеттерінің, кәсіптерінің, мекендерінің өзара байланысты болғанмен алуан түрлі өзгешеліктерімен ерекшеленетіні, адамдардың фәни мен бақи арасындағы уақытша кезең екендігін түсінбейтін пенделерге осы ақиқатты түсіндіру – мұсылмандық мүнәжат жыршысы ақынның да абыройлы міндеті екендігі айтылады. Өлеңнің идеялық-композициялық желісі арқауындағы ойларға негіз болған Ұлы Жаратушы Алланың Кітабы Құран Кәрімдегі сүрелер аяттары екендігі анық. Мысалы, «Құран Кәрімдегі», «Алла қалағанын істейді» (Ираде) тақырыбы бойынша мынадай сүрелердегі аяттарда Ұлы Жаратушының қалауынша атқаратын істері айтылған: Бақара 185, 253; Әли Ғымран 26, 40; Мәида 1; Нұр 107; Ібраһим 27; Хаж 14, 18; Нұр 45; Қасас 68; Рұм 54; Шұғара 49; Бұруж 16 [4, XXVIII].

Сөз нысанындағы ақындар шығармаларындағы Алланың өз қалауымен атқаратын күдіреті іс-әрекеттерінің бір айтылуы «3 – Әли Ғымран сүресіндегі» 26-аятында былай баяндалған: («Мұхаммед ғ.с.): «Әй мүлік иесі Алла! Кімге қаласаң мүлік бересің де кімнен қаласаң, дәулетгі аласың. Сондай-ақ кімді қаласаң қорлайсың. Жақсылық сенің қолыңда Шәксіз әр нәрсеге күшің жетеді» деп айт. (26) Түнді күндізге айналдырасың да, күндізгі түнге айналдырасың. Сондай-ақ өліден тіріні шығарып, тіріден өліні шығарасың. Және кімді қаласаң сансыз несібе бересің ... (27) [4, 53-б.].

Майлықожаның «Күдіретін көрсең құданың» атты өлеңіндегі мазмұн мен пішін желісінде Ұлы Жаратушының адамзат ұрпақтарының ата-ана денесінде пайда болуы, жарық дүниеге шығуы, фәниде алуан түрлі арналарда, сан түрлі өзгешеліктер мен үндестіктер ортасында болатын тағдыр жолы жырланған. Майлықожа, Мәделіқожа, Әбубәкір, Шортанбай, одан кейінгі әдеби үдерістегі ақындар (хакім Абай, Ыбырай, Шәкәрім, Шәді, Тұрмағамбет, т.б.) ақындар шығармашылығындағы Алла күдіретін ұлықтау жырлары ислам дүниетанымы бойынша жырлаған ақындар көзқарастарының кендігін де, тереңдіктерін де танытады.

Майлықожаның аталған өлеңі жаратылыс әлеміндегі адамның өмір сүруіне тән болмыс шындығын айқын елестетеді:

Атамыздың белінен
Бір тамшы жалқақ су қылды.
Ерлі-зайыпты қосылып
Әйелден бала тудырды.
Бағзыларды патша қып,
Алтыннан пайтақ міндірді.
Біреулерді бай қылып
Дүниенің малын жигызды.
Біреулерді палуан қып,
Дүниенің жүзін білдірді.
Біреулерді жыңды ғып,
Адамзатқа күлдірді.
Ақты-қара аралас,
Біреулер сұлу нұр жүзді.
Біреулер – соқыр, біреу – таз,
Біреулер – сараң, біреу – мәрт,
Біреулер – алым, базы – ауам,
Адамзат емес бір құрбы!
Опасы келте сұм дүние
Шалдырмастан шаршатып
Талайдың артын дым қылды.
Анадан жан ғып туғызды,
Дүниеге сауда қылдырып,
Өлтіріп жерге кіргізді
Маһшарда және жан беріп.
Бұл пендені тіргізді.
Артық пен кемді теңгеріп,
Таразы таңда құрғызды [5, 79-б.].

Мәделіқожаның «Өзім де әділет үшін қызмет еттім» атты өлеңінде Қоқан хандығының басқыншылық езгісіне қарсы күресіп өткен өмірінде кезекті бір қуғыншыларға қасқая қарап тұрып, олар мұның ерлігіне, мәрттігіне тәнті болып жөндеріне кеткенде Жаратушыға мүнәжат ете арнаған көңіл-күй налысын психологиялық сипатымен жырлайды:

Құдая, өзің онда бұл ісімді,
Дұшпандар көріп жүрсін күлісімді.
Өзім де әділет үшін қызмет еттім,
Ел үшін қанға бояп қылышымды.
Туысым бөлек, туғаным бұл жерде аз,
«Тақсыр-тақсыр!» дегенге боп жүрдік мәз.
Басыма қиыншылық іс түскенде,
Қасымнан табылмады көңілі саз [6, 28-б.].

XIX ғасырдағы қазақ поэзиясындағы классикалық мүнәжат өлеңдер шоғырында Шортанбайдың шығармалары да айрықша даралана танылады. Шортанбайдың өлер алдында қатын-бала, ел-жұртына араздасып айтқан насихат сөздері өлеңдер топтасындағы Алланың ұйғарымына мойынсұнып жатқандағы мүнәжаттық тілектері осы дәстүрлі жырлау поэтикасына тән өзіндік өрнектерді байқатады:

... Келтірдім сонда тұрып сұбықан Алла
Мен білдім жүрмесімді бұл жаһанда.
Көнбеске Құдайыма шарам бар ма?
«Беруге бір күн рұқсат аял бар ма?!

Түсімен періштелер кіре берді,
Үстімнен сол сөзбенен түрекелді.
«Ажалың ертең кешке болады», – деп,
Бір күнге аял беріп жүре берді.

... Өлімге жақын болды менің басым,
Бір Алла ахіретте жарылқасын! [7, 33-б.].

Ақын – фәни мен бақи дүние жалғастығы арасындағы өтпелі кезеңінің жыршысы. Адамзат ұрпақтарының соншалықты әрі ұзақ, әрі қысқа, ғұмыр жолының қас қағымдай болып өте шығатынын бақиға кетуге саналуан ғана уақыт қалғанда өте қатты сезінетіні – уақыттың шындығы. Шортанбайдың аталған топтамасындағы кезекті толғау өлеңде Аллаға мүнәжаты лирикалық-психологиялық әсерлі сипатымен ерекшеленеді:

Қалықтаған сұңқар ем,
Қанатым сынды ұша алмай.
Қиядан қуға түсе алмай,
Нәпсім қарар таптың ба?
Дүниеге тоймайтын,
Бір шыны шай іші алмай,
Жалғаннан дәмім таусылды
Жаралқа, Құдай, артымды!
Хаққа тәуба қыла алмай,
Мекке жүзін көре алмай,
Қу нәпсімді тыя алмай,
Кәмірһе қылдым жасымды! [7, 33-б.].

Өткен өмір кезеңдерін шола отырып, Жаратушыға арнаған мүнәжат аясында өкініштердің де, күйзелістердің де қосыла төгілетіні лирикалық-психологиялық сарынды шығарма табиғатын даралай түседі.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ поэзиясында хакім Абайдың және оның дәстүріндегі ақындардың шығармашылығында да мүнәжат жанрындағы өлеңдер тұрақты орын алды. Хакім Абайдың «Патша Құдай сыйындым» [8, 39-б.], «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» [8, 247-248-бб.] өлеңдері және «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» өлеңіндегі [8, 63-64-бб.] шумақтар Жаратушының ұлылық құдіретін ұлықтаған хакім даналығын айқындайды. Ақынның Жаратушы негіздеген ислам діні қағидаларының халыққа таралуындағы олқылықтарды («Айтушы мен тыңдаушы көбі надан бұл

жұрттың сөз танымас бір парасы») айта отырып, Жаратушы жіберген ұлы Кітап Құран Кәрім мен Мұхаммед пайғамбарымыз (с.ғ.с.) хадистерін ұлықтауға арналған тұжырымдамалық ойларының тағылымы айрықша маңызды:

Әуелі аят, хадис – сөздің басы,
Қосарлы бәйтсмап келді арасы.
Қисынымен қызықты болмаса сөзг
Неге айтсын пайғамбар мен оны Алласы.

Мешіттің құтпа оқыған ғұламасы,
Мүнәжат уәлилердің зар наласы.
Бір сөзін бір сөзіне қиыстырар,
Әрбірі келгенінше өз шамасы [8, 63-б.].

Хақім «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңіндегі мүнәжаттың ойлары мен Ұлы Жаратушының растығын, одан келген төрт кітапты, үш сүю – имани гүлді (Алланы сүю, адамзатты сүю, хақ жолы әділетті сүю) дүниетаным ұстанымы етуге шақырады:

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй базырым деп,
Және хақ жолы осы деп әділетті.

... Алла мінсіз әуелден, пайғамбар хақ,
Мүмин болсаң, үйреніп сен де ұқсап бақ.
Құран рас, Алланың сөзі дүр ол,
Тәуилине жетерлік ғылымның шақ.
Алланың, пайғамбардың жолындамыз,
Ынтамызды бұзбастық иманымыз.
Пайда, мақтан, әуесқой – шайтан ісі,
Кәне біздің нәпсіні тиганымыз? [8, 247-248-66.].

Қорыта айтқанда, XIX ғасырдағы дәстүрлі ақындар поэзиясы мен жаңа жазба реалистік әдебиет шығармаларындағы мадақ-мүнәжат өлеңдері ұлттық сөз өнерінің әлем өркениеті көзқарастарымен үндестік жағдайында бағаланады. Бұл – әлем әдебиетінің ортақ діни-исламдық дүниетаным аясында дамуының классикалық дәстүріне тән ерекшелік.

ӘДЕБИЕТ

- [1] XIX ғасырдағы қазақ поэзиясы. – Алматы: Ғылым, 1985. – 320 б.
- [2] Алтынсарин Ы. Қазақ хрестоматиясы (Киргизская хрестоматия). – Алматы: Білім, 2003. – 112 б.
- [3] Буслаев Ф. О литературе: Исследования, статьи. – Москва: Художественная литература, 1990. – 512 с.
- [4] Құран Кәрім: Қазақша мағына және түсінігі / Аударған Халида Алтай. – Медине Мұнаууара Сауд Аравия, Мәккә, 1911, мұқабасы 1991. – 604 б.
- [5] Майлықожа. Шығармалар. Жинап, зерттеп, жариялай жүріп құрастырған әдебиетші Ә. Оспанұлы. – Алматы: Атамұра, 2005. – 864 б.
- [6] Мәделіқожа: Өлеңдер, зерттеулер. – Алматы: «Полиграф комбинат» ЖШС, 2009. – 400 б.
- [7] Шортанбай: Толғаулар, айтыстар, дастан, – Алматы: Айқап, 1993. – 80 б.
- [8] Абай (Ибраһим Құнанбаев). Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1986. – Т. 1: Өлеңдермен поэмалар. – 304 б.

ПОУЧЕНИЯ ПЕСЕН ПОСВЯЩЕНИЙ

А. Тебегенова

Университет имени Сулеймана Демиреля

Ключевые слова. Поэзия, письменная литература, классика, реализм, посвящения.

Аннотация. В XIX веке поэмы традиционных певцов и произведения письменной реалистической литературы поучительные песни посвящения оцениваются через призму и взгляды мировой культуры.